

به نام خداوند جان و خرد

ساختار روایی حکایت‌های سیاست‌نامه
(ساختار متن و روایت)

فرزانه عبداللهی

انتشارات تیرگان

سرشناسه: عبداللہی، فرزانه
عنوان قرارداد: سیاستنامه شرح
عنوان و نام پدیدآور: ساختار روایی حکایت‌های سیاستنامه (ساختار متن و روایت)/فرزانه عبداللہی
مشخصات نشر: تهران: تیرگان، ۱۳۹۴
مشخصات ظاہری: ۱۵۵ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۲۴-۱۲۲-۰
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه
موضوع: کشورداری -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع: نظام الملک، حسن بن علی، ۴۰۸-۴۸۵ ق. سیاستنامه -- نقد و تفسیر
رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۹۰۸۴ ۱۰۸۱/۱ JC۴۹
رده بندی دیویی: ۱/۳۲۰
شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۸۳۱۲۵

انتشارات تیرگان

تهران، صندوق پستی: ۱۱۴-۱۷۱۸۵، تلفن: ۸۸۸۱۳۰۵۹ و ۹۱۲۴۱۱۵۱۲

Email: tati_pub@yahoo.com / www.tirganpub.ir

ساختار روایی حکایت‌های سیاست نامه

(ساختار متن و روایت)

مؤلف: فرزانه عبداللہی

طراح جلد: مریم میرحسینی مطلق

لیتوگرافی: مدف • چاپ‌خانه مهارت • صحافی: مهرگان

نوبت چاپ: نخست: ۱۳۹۴ • شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان • شماره نشر: ۳۳۳

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۲۴-۱۲۲-۰

© حق چاپ: ۱۳۹۴، انتشارات تیرگان

فهرست

مقدمه.....	۵
۱. ساختار.....	۱۱
۱-۱. انواع ساختار.....	۱۶
۲-۱. ساخت.....	۱۸
۳-۱. ساختار متن.....	۲۳
۴-۱. طرح.....	۲۷
۵-۱. عناصر ساختاری طرح.....	۳۰
۶-۱. شخصیت.....	۳۴
۷-۱. گفت و گو.....	۳۸
۸-۱. لحن.....	۳۹
۹-۱. درون مایه.....	۴۰
۱۰-۱. صحنه و صحنه پردازی.....	۴۱
۱۱-۱. زبان و سبک.....	۴۲
۱۲-۱. زاویه دید.....	۴۵
۲. روایت.....	۴۶
۱-۲. روایت شناسی.....	۴۸
۲-۲. ویژگی های روایت.....	۵۰
۳-۲. زمان روایی.....	۵۲
۴-۲. وجه.....	۵۶

۵۷.....	۲-۵. راوی.....
۵۸.....	۲-۶. زاویه دید.....
۶۵.....	۲-۷. ابزارهای روایت.....
۶۸.....	۳. ساختار روایی حکایت‌های سیاست‌نامه.....
۶۸.....	۳-۱. ساختار متن / ابزارهای انسجام‌متن.....
۷۵.....	۳-۲. طرح/پیرنگ.....
۸۹.....	۳-۳. شخصیت.....
۱۰۷.....	۳-۴. گفت‌وگو.....
۱۱۵.....	۳-۵. لحن حکایت‌های سیاست‌نامه.....
۱۲۰.....	۳-۶. درون‌مایه.....
۱۲۷.....	۳-۷. صحنه.....
۱۳۰.....	۳-۸. زبان حکایت‌های سیاست‌نامه.....
۱۳۶.....	۳-۹. زاویه دید/ زاویه روایت.....
۱۴۰.....	۳-۱۰. راوی.....
۱۴۱.....	۳-۱۱. زمان روایی در حکایت‌های سیاست‌نامه.....
۱۴۸.....	سخن پایانی.....
۱۵۲.....	منابع.....

«قصه‌گویی ابزار اصلی دانش بشری است.»

«برایان ریچاردسون»

مقدمه

شیوه‌روایی از دیرباز تاکنون یکی از شیوه‌های اساسی آموختن بوده است. روایت‌ها با ویژگی شادی‌آفرینی و آگاهی‌بخشی، الگوی منطقی یادگیری را همواره در خود داشته‌اند. نویسندگان از این شیوه در قالب حکایت به عنوان ابزار مناسبی به منظور آسان کردن فهم حکمت‌ها با هدف رساندن مخاطب به معناهای گوناگون بهره برده‌اند.

بخش مهمی از حکایت‌های زبان فارسی، تعلیمی‌اند. حکایت‌های تعلیمی که در آثار کلاسیک زبان فارسی جایگاهی دارند امروزه یکی از گونه‌های ادبیات داستانی به شمار می‌روند. ماجرایی طرح شده در این گونه حکایت‌ها در بیشتر موارد با نکته‌های تعلیمی و اخلاقی نهفته در اثر، تناسب دارد. این گونه ادبی، متأثر از میراث باستانی سنت اندرزنامه نویسی و خردنامه‌پردازی دوره ساسانیان است. با توجه به رویکرد ویژه اندرزنامه‌های سیاسی (سیاست‌نامه‌ها) به ادبیات دوره ساسانی، کتاب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک (ق. پنجم) در ادامه روند سنت اندرزنامه نویسی سیاسی در دوران اسلامی پدید آمده است.^۱ به کارگیری

^۱ - «بخش بزرگی از اندیشه‌های سیاسی در سیاست‌نامه‌هایی آمده است که نویسندگان آن

حکایت‌های گوناگون با الگوی داستانی قانونمند برای آموزش و تأیید حکمت‌ها در پنجاه فصل از کتاب سیاست‌نامه موجب شده که این اثر، به لحاظ ادبی و هنری، یکی از شاهکارهای نثر کلاسیک به شمار آید.

با این که خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه به دنبال هر حکمتی، حکایتی مستقل با ویژگی‌های روایی در خور توجه آورده‌است، اما در میان مناسبات و در باور خوانندگان، این کتاب عموماً با موضوع «سیرالملوک» مطرح و شناخته شده است. گویا نام کتاب «سیاست‌نامه» این باور را ایجاد کرده است؛ چرا که نام هر کتاب ذهن خواننده را به سوی موضوع کتاب می‌کشاند و دریچه‌ای برای ورود به جهان درون آن است. شاید به همین دلیل، تا این زمان به جنبه‌های داستانی این کتاب توجه نشده است.

کتاب حاضر، بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده است و با انگیزه ضرورت خوانشی نواز حکایت‌های به کار رفته در آثار کلاسیک زبان فارسی، نوشته شده است. برای کاهش گستره بررسی، حکایت‌های کتاب سیاست‌نامه را که تا این زمان با رویکرد بررسی ساختاری بازخوانی نشده‌اند انتخاب کرده‌ایم. خواجه نظام‌الملک با تکیه بر تجربیات سی سال وزارت خود در دستگاه سلجوقیان و با به کارگیری ابزارهای روایت و حداقل‌های عناصر داستانی، با توجه به فرم حکایت‌ها، روایت‌های خلاقانه‌ای را به دنبال هر حکمتی آورده است تا در کنار آگاهی‌رسانی و

بی‌آنکه اهل تفکر فلسفی (نظریه پرداز) باشند به تأمل در روابط و مناسبات سیاسی جامعه پرداخته‌اند. اگر هم در خدمت سلطان نبوده‌اند، لاجرم نسبتی با سیاست عملی داشته‌اند و از این حیث می‌توان گفت که آنان بر خلاف فیلسوفان سیاسی در تکوین سازمان سیاسی کشور و تدوین ایدئولوژی آن نقش به سزا داشته‌اند» (نگ. طباطبائی، ۱۳۶۴: ۱۰ و ۱۱).

نشاط بخشی به خواننده، او را به بهتر اندیشیدن وا دارد.

برای بازشناخت بهتر حکایت‌ها، سازه‌های متن را در ۶۸ (شصت و هشت) حکایت از کتاب سیاست‌نامه، بر پایه عوامل انسجام متنی و عناصر ساختاری و روایی بررسی کرده‌ایم و در سه فصل آورده‌ایم:

فصل نخست، فشرده‌ای از تعریف ساختار بر اساس نظریه‌های ادبی معاصر، انواع ساختار، ساختار متن و ساختار روایت، اصلی‌ترین عناصر داستانی چون، طرح و عناصر سازنده آن، شخصیت، گفت‌وگو، لحن، درون‌مایه و صحنه است.

فصل دوم، تعریف روایت و ویژگی‌های سخن روایی، زمان روایی و ویژگی‌های آن، زاویه روایت و ابزارهای آن است.

فصل سوم، ساختار متن و روایت در حکایت‌های سیاست‌نامه است. برای این کار، ابتدا متن حکایت‌ها را به واحدهای کوچک‌تر تجزیه کرده‌ایم. در تجزیه حکایت‌ها، واحد بزرگ‌تر را متن و واحد کوچک‌تر را واژه دانسته‌ایم؛ در واحد کوچک‌تر از گزینش واژه‌ها و چینش آن‌ها در دو محور همنشینی و جانشینی و عوامل انسجام متنی گفته‌ایم و در واحد بزرگ‌تر از سازه‌های جمله، ساختار روایت و عناصر سازنده آن در حکایت‌ها سخن گفته‌ایم تا امکان شناخت ساختار حکایت‌ها را در دو سطح متن و روایت فراهم آوریم.

از بررسی ساختاری بخش‌های سنجه‌پذیر متن حکایت‌ها نکاتی دریافت می‌شود، از جمله این که توجه به لایه‌های متن حکایت‌ها موجب می‌شود تا خواننده، چگونگی ترکیب سازه‌ها و نظامی را که بر ارتباط‌های درونی جمله‌ها حاکم است دریابد، در نتیجه با گفته‌ها ارتباط عمیق‌تری برقرار کند و ناگفته‌های حکایت‌ها را نیز تصور کند. بررسی این حکایت‌ها

همچنین روشن می‌کند که نظام‌الملک، با نیروی نبوغ و نویسندگی خود، به کاربرد معیارهای انسجام متن، عناصر داستان و ابزارهای روایت توجه داشته است. عناصری که پیکره حکایت‌های کهن سیاست‌نامه را می‌سازند و نظام‌الملک و دیگر نویسندگان ایرانی نیز از چند صد سال پیش به گونه‌ای قانونمند از آن بهره برده‌اند، برای نویسندگان معاصر در داستان نویسی امروز، اهمیت ویژه‌ای دارد.

تمام ارجاع‌هایی که به سیاست‌نامه باز می‌گردد از نسخه تصحیح شده عباس اقبال (۱۳۸۰) گرفته شده است. برای آسان کردن روش ارجاع، حکایت‌ها از شماره ۱ تا ۶۸ کدگذاری شده و در جدول ذیل آمده است:

۱	۲	عنوان حکایت	۳	۴	۵	عنوان حکایت	۶
۱۶۲	۳۷	حکایت انوشیروان و پیر مرد جوی کار	۳۵	۶	۲	حکایت از دنیا پیرون دشن یوسف پطامیر	۱
۱۶۳	۳۷	حکایت نیکوکاری مأمون	۳۶	۷	۳	حکایت عیداته حمر و پاسبان دوازده ساله	۲
۱۶۵	۳۹	حکایت فرستادگان بهارستان	۳۷	۹	۴	حکایت دیدار با مستبدگان	۳
۱۶۸	۴۰	حکایت ابو امیر حرس در کار و رفتن	۳۸	۱۰	۳	حکایت تغییر پادشاه که به گوش گران بود	۴
۱۷۵	۴۱	حکایت نیکوکاری هارون الرشید و زبده	۳۹	۱۰	۳	حکایت امیر اسماعیل سامانی با بقربیلت	۵
۱۷۹	۴۱	حکایت نیکوکاری عمر بن خطاب	۴۰	۱۸	۳	حکایت عمرویلت و امیر اسماعیل سامانی	۶
۱۸۱	۴۱	حکایت دیربازی موسی با میش	۴۱	۲۱	۳	حکایت دادگری امیر اسماعیل سامانی	۷
۱۸۱	۴۱	حکایت حمایت از حقیقت و ردی حاسی	۴۲	۲۲	۴	حکایت فصلی هفت ساله در عهد ملک‌شاه	۸
۱۸۹	۴۱	حکایت سلطان محمود و لقب دروغش	۴۳	۲۳	۴	حکایت بهرام گور و راست‌رویش	۹
۲۰۰	۴۲	حکایت بهارستان و اردیبهشتی	۴۴	۲۵	۵	حکایت ملک عادل، انوشیروان	۱۰
۲۰۶	۴۲	حکایت بهوسوس و دیر نوسا	۴۵	۲۵	۵	حکایت زنجیر عدل انوشیروان	۱۱
۲۱۰	۴۲	حکایت گری به نام یزید	۴۶	۲۹	۶	حکایت دادرسی ملوک عجم	۱۲
۲۱۱	۴۲	حکایت عادل چهره در عهد حمر	۴۷	۵۰	۶	حکایت عزت نفس صمد بن حمزه	۱۳
۲۱۸	۴۲	حکایت سلیمان بن عبدالمک	۴۸	۵۲	۶	حکایت علی نوشنگین با سجنسب	۱۴
۲۲۲	۴۲	حکایت جعفر و نگارگر ملک طبرستان	۴۹	۵۳	۶	حکایت بهار خاص غزنین	۱۵
۲۲۵	۴۳	داستان سپاهش	۵۰	۵۴	۷	حکایت بند ابروی ملوک	۱۶

۵	عنوان حکایت	۳	۴	۵	عنوان حکایت
۱۷	حکایت سلطان محمود و احمد حسن بهمنی	۷	۵۵	۱۲۶	حکایت اسکندر و دارا
۱۸	حکایت لطفیل عیاضی و دهانی سلطان عادل	۷	۵۷	۱۲۹	حکایت رابی و دانش دانان
۱۹	حکایت امیر ترک و سیاست متعصم	۷	۵۷	۱۳۱	حکایت یوسف و کرسف
۲۰	حکایت عدالت متعصم	۷	۶۵	۱۳۲	حکایت مأمون خلیفه در باب اعلیٰ سنر
۲۱	حکایت نیکوکاری عمر بن العزیز	۸	۷۲	۱۳۱	حکایت بزرجمهر بختگان و توشیروان
۲۲	حکایت دزدان گرج و بلوچ	۱۰	۷۶	۱۳۷	حکایت خروج مزدک
۲۳	حکایت الپارسلان و صاحب خبران	۱۰	۸۱	۱۴۸	حکایت خرعه زن مزدک
۲۴	حکایت محمود و عامل تشایور	۱۱	۸۶	۱۶۰	حکایت باطنیان و قرطبیان
۲۵	حکایت ملکشهریز با بهرام چودین	۱۱	۸۷	۱۶۶	حکایت باطنیان در خراسان
۲۶	حکایت عهد الدوله و قلعه شاکن	۱۳	۹۱	۱۷۱	حکایت خروج لوطی و مزدکی در غور
۲۷	حکایت سلطان محمود و لطفی تادوست	۱۴	۱۰۱	۱۷۷	حکایت بیرون آمدن حسن جندی و پسرش
۲۸	حکایت نظام الملک با رسول شمس الملک	۲۷	۱۱۸	۱۸۲	حکایت در خروج خرم دیهان
۲۹	حکایت لشکرهاری سلطان محمود	۲۱	۱۲۱	۱۸۳	حکایت در خروج بابک
۳۰	حکایت منزله یافتن میکائیل	۲۸	۱۳۰	۱۸۹	حکایت آقون تاش و احمد حسن بهمنی
۳۱	حکایت لاق خورده حسن (ع) با صعلابه	۳۱	۱۵۵	۱۹۱	حکایت پیام بردگره و پاسخ عمر
۳۲	حکایت موسی و دهانی از ملاکت لرغون	۳۶	۱۵۸	۱۹۲	حکایت پیام دردت سلطان محمود
۳۳	حکایت پسر هاشمی و طوطی پدر	۳۷	۱۶۱	۱۹۳	حکایت عدالت توشیروان
۳۴	حکایت خسرو روزیز و یارک	۳۷	۱۶۱	۱۹۵	حکایت دیوار شهر حصن

مرجع حکایت‌ها را در متن این کتاب، طبق جدول بالا با دو عدد نشان داده‌ایم؛ عدد سمت راست ممیز، به فصل و عدد سمت چپ آن به صفحه کتاب سیاست‌نامه باز می‌گردد. برای رعایت اختصار، ذیل هر عنوان، تنها بخشی از یک یا دو حکایت را آورده‌ایم و به دلیل وجود ویژگی‌های مشترکی که سایر حکایت‌ها با تعریف‌های آورده شده در فصل دوم و سوم داشتند و موجب شناخت بهتر حکایت‌ها می‌شدند از نمونه‌های بیشتر نگذشته‌ایم و خواننده را به کد، باب و صفحه حکایت‌ها ارجاع داده‌ایم.

برای بررسی ساختار روایی حکایت‌های منشور سیاست‌نامه، منبعی به عنوان الگوی از پیش انجام شده در اثری مشابه در دست نبود؛ از این رو

در شناخت متن حکایت‌ها بیشتر به خود حکایت‌ها وابسته بودیم و تلاش کردیم با در نظر گرفتن ویژگی‌های نهفته در حکایت‌ها و بهره‌گیری از معیارهای روایت‌شناسی ساختاری، که قابل انطباق با این گونهٔ ادبی است، به الگویی برسیم تا بتوانیم حکایت‌ها را واکاوی کنیم. هر چند که کاستی‌های فراوانی در لابه‌لای بندها، جمله‌ها و حکایت‌های بررسی شده دیده می‌شود و هنوز دریچه‌های بسیاری، از زوایای گوناگون، به سوی حکایت‌ها گشوده مانده است؛ اما الگویی که برای بررسی حکایت‌های سیاست‌نامه به کار بردیم، الگویی تکرار پذیر است؛ به این معنی که این الگو، سنجش بسیاری از حکایت‌های کهن ادب فارسی را که همسانی‌های فراوانی با یک‌دیگر دارند، ممکن می‌کند.

در پایان لازم می‌دانم از استادان ارجمند، آقای دکتر فیروز فاضلی و آقای دکتر جهان‌دوست سبزه‌علی‌پور که شکل‌گیری این کتاب را مدیون ایشانم و راهنمایی‌های ارزنده‌ای برای رفع نارسایی‌های آن داشته‌اند قدردانی کنم. از همکار بزرگوارم، خانم زینب یزدانی، که با شکیبایی زمینهٔ چاپ این کتاب را فراهم آوردند نیز سپاس‌گزارم.

امید است این کتاب نه چندان بی‌نقص، سهمی در بازشناخت ساختار بخشی از متون کهن ادب فارسی داشته باشد.